

Erken Dönem Tasavvufunda Mütezehhid Tipler^a

 BETÜL İZMİRLİ^b

Geliş Tarihi: 20.04.2019 | Kabul Tarihi: 29.07.2019

Öz: Tip, basit ve sabit karakterli kişiler için kullanılan bir kavramdır. İlk devirlerden itibaren tasavvuf içerisinde yer alan tipler olumlu ve olumsuz olarak ele alınabilir. Tiplerden menfi yönleriyle öne çıkanlar, zamanla ve çeşitli sebeplerle dejenere olanlardır. Tiplerdeki yozlaşma ise asıl anlamından uzaklaşmayı, konunun veya dâhil olduğu grubun kurallarını benimsemeyemeyi kasteder. Tasavvuf eserlerinde başlangıçtan itibaren bu nevi hasletler sergileyen tiplere sahte zâhid, mürâî âbid gibi sıfatlar atfedilmiştir. Bu tiplerin olumsuzluğuna ve kusurlu hâllerine vurgu yapmak için onlar mütezehhid, mütekaşşif gibi adlarla da anılmışlardır. Ancak bazen tipe ait isim olumlu iken; tasarruflarının yanlış olduğu görülür. Örneğin kişiye “zâhid” denmekte fakat kendisinde yozlaşma unsuru şeyler bulunabilmektedir. Bunlar göz önüne alınarak ilk devir zâhidleriyle alâkalı doğrudan isim ve içerik olarak eleştirilen, kabul görmeyen ya da reddedilenler, ortak bir isimle mütezehhid (tip) kategorisinde ele alınacaktır. Bu vesileyle zâhid tipine atfedilen bir takım selbî sıfatlar ve nedenleri genel bir tasnifle değerlendirilmeye çalışılacaktır. İlgili kavramlar semantik analiz yöntemiyle tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, tip, mütezehhid, dejenerasyon, semantik analiz.

^a Bu makale yazarın 16 Aralık 2016'da tamamlamış olduğu *Tasavvufta Tip Analizleri* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

^b Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Böl. izmiribetul@gmail.com

Mutazahhid Types in Early Islamic Mysticism

Abstract: Type is a concept used for people with simple and fixed characters. From the first periods, the types in mysticism (tasawwuf) can be handled positively and negatively. Featured types with their negative aspects are "degenerative types" on various occasions in time. Degenerate/degeneration refers to retrogression, a departure from its original meaning, features that can not be accepted as a rule of the group in which the position or the group is included. In mysticism works, adjectives such as fake zahid, insincere abid/worshipper and such have been attributed to the types exhibiting these characteristics from the beginning. To emphasize the unfavorability and imperfections of these types, they are also known by names such as mutazahhid, mutakashshif. However, sometimes while the name of the type is positive, it seems that his behaviors are wrong. For example, a person is called "zahid", but there are things that can be degenerated in himself. Taking these into consideration, as name and content directly criticized, unacceptable or rejected types related to the first period zuhhd in mysticism will be discussed in the mutazahhid category with a common name. In this regard, some negative adjectives attributed to the zahid type and their causes will be tried to be evaluated in an orderly manner with general classification. The related concepts will be analyzed with a semantic analysis method.

Keywords: Mysticism, type, mutazahhid, degeneration, semantic analysis.

© İzmirli, Betül. "Erken Dönem Tasavvufunda Mütezehhid Tipler." *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (2019), 213-232.

Giriş

Tasavvuf tarihinin ilk devri, özellikle çağdaş dönem tasavvuf eserlerinde, bazı müsteşrik te'liflerinde ya da ders kitabı mâhiyetindeki kaynaklarda teorik olarak "Zühd Dönemi" şeklinde adlandırılabilir. Böylesi kesin bir dönem ayrımının birçok açıdan sağlıklı olmadığına dair bazı -haklı- görüşler mevcuttur. Nitekim ilkesi belirsiz herhangi bir tasnifin, sübjektif olma ve bilimsel değer taşımama gibi tehlikeleri olabilir (Demirli, 2016, 5). Kesin sınırlarla adı konan "zühd dönemi-tasavvuf dönemi" gibi ayrımların oryantalist söylemlerin etkisiyle vücûd bulduğuna dair görüşler de bulunmaktadır (Başer, 2017, 32-34). Ancak bu nevi tarih/devir tespit etme çabalarının yerel yahut yabancı kaynaklı olsun- süreçte bir geçiş döneminin ya da değişimin farkına varılmasıyla ortaya konduğu da vâkıdır. Söz konusu girişimin bizim araştırmamız gibi, kavramların tarihî serüvenini inceleyen çalışmalarda bir nebze yol gösterici ve belirleyici olduğunu, kavramların neş'et ettiği zamandaki temel anlamını tespit edebilmeye yardım ettiğini düşündüğümüzü belirterek asıl konumuza devam edelim. Bu dönemde dünyaya karşı mesafeli olan, dünyalık eylemlere eleştirel bakan, ibâdete düşkün bazı kişilere "zâhid" adı verilmiştir. "Zühd" ve "zâhid", genel itibariyle olumlu bir anlam taşımıştır. Bütün dinlerde ve inanışlarda ortak ve ideal bir fazilet olan zühd hakkında Ebû Bekir el-Kettânî (ö. 322/933) şöyle demiştir: "Kûfeli'nin, Medîneli'nin, Irâklî'nin ve Şamlî'nin muhalefet etmediği şey; dünyâyâ karşı zühd, nefsin hakîrliği ve halka nasihat etmektir. Yani kimse bu şeylerin övülmediğini söylemez" (Kuşeyrî, 1409/1989, 221). Öyleyse zâhidlik de başlangıçta İslâm beldelerinde genel itibariyle makbul bir sıfattır. Nitekim Abdülkerim Kuşeyrî (ö. 465/1072) zühd ehlinin *zühhâd* ismiyle zuhûrundan sonra, bid'atlerin çıkıp fırkaların ayrışmasıyla her fırkanın, hakikî zâhidlerin kendi içlerinde olduğunu iddia ettiklerini nakleder (Kuşeyrî, 1409/1989, 42).

Bir zümrenin temsilcisi olarak zâhid, ilk tasavvuf klasiklerindeki verilere göre olumlu özellikleriyle ekseriyetle idealleşti-

rilmiş bir tiptir. Ancak başlangıçtan itibaren bütün müslüman topluluklar arasında kabul gören bir kavram olan zühd ve zâhîde, zaman içerisinde yüklenen anlamlarda ve bakışta farklılık oluşmaya başlamıştır. Eserlerde özellikle iç tenkit sahibi sûfiler ve onlar dışındaki âlimler de zâhidlik konusunda yanlış giden şeyleri dile getirmekten çekinmemişlerdir. İlk dönemlerden itibaren, hakikî zâhidlerin yokluğundan veya azlığından; fakat câhil, riyâkâr, istismarcı ve liyâkatsiz sözde zâhidlerin ise her tarafta boy gösterdiklerinden yakınılmıştır. Bir taraftan feyiz ve bereket kaynağı hakikî zâhidlerin değerli olduklarına ama az bulduklarına dair şeyler söylenirken; diğer taraftan sayıları çok olan câhil ve istismarcı sözde zâhidlerin İslâm'a, dînî hayata ve topluma verdikleri zarardan şikâyet edilmiştir (Uludağ, 2011, 69). Yani keyfiyetin yerini kemiyetin aldığı ve dolayısıyla birtakım yozlaşmaların kendini göstermeye başladığı anlaşılmaktadır. Henüz erken dönemlerden itibaren zâhid zümreleri içindeki bu yozlaşma, aynı zamanda sosyolojik ve tarihî bir kâide ve vak'a olarak da söz etmeye değerdir.

Mütehakkik zâhidler karşısında boy göstermeye başlayan hatalı bazı zâhid toplulukları aşağıdaki gibi ele alabiliriz:

1. Mütezehhid

Bu araştırmanın genel ve temel kavramı olarak mütezehhid, çoğu zaman zâhidin yozlaşmasına işaret eden ya da zâhid sıfatıyla anılmaya değer görülmediği hâlde buna çabalayan kişilere hamledilen bir isimlendirmedir. Şöyle ki; tasavvuf kaynaklarının zühd ve zâhid tipini konu alan bölümlerinde bazen, *tezehhede* (تزهده) fiilinin ism-i fâili olan *mütezehhiden* (متزهده) bahsedilir. Tefa'ul (تفعل) bâbı Arapça'da bir eylemin gerçekleşmesi için çabalamak ya da yapmacık davranmayı ifade eden tekellüf, kabullenmek, edinmek (ittihâz) ve kaçınmak (tecennüb) (Rachî, 2004, 39), bir şeye devam etme ve ondan kopmama gibi mânâlara gelir. Bu bâb aynı zamanda yapılan fiilin aşamalı olarak gerçekleştiğini açıklamak ve talep etmek için (Şakir, 2009, 53) de kullanılan bir kalıptır. Buna göre *zehide* mesafeli olmak, tavrı almak; *tezehhede* ise zâhid olmak için çabalamak,

bu konuda yapmacık davranmak, zâhid olmayı istemek ya da zühdden kaçınmak gibi mânâlar taşır. Çünkü tefa'ul bâbı, hem olumlu hem de olumsuz anlama gelebilir. Cevherî (ö. 398/1007) *tezehhede* fiilinin, ibadete yönelmeyi ifade eden teabbüd anlamında olduğunu belirtirken (Cevherî, 2009, 502) bu fiile olumlu mânâ vermiştir. Ancak tasavvufta zâhide yer veren eserler mütezehhid tipine karşı yerine göre olumlu, yerine göre de olumsuz bir tavır almışlar ve zâhid-mütezehhid karşılaştırması yapmışlardır. Müellifler onu, ya zâhidlik yolunda çabalayan, bunu isteyen fakat zâhiden bir alt kademede ya da zâhid görünmek için yapmacık davranan zâhir ehli bir tip olarak tasvir etmişlerdir. Bununla birlikte yozlaşmanın derecesine göre onları açıkça “câhil zâhid, riyakâr zâhid” gibi sıfatlarla yaftalayanlar da olmuştur. Zâhid ve mütezehhid arasında ayırım yapan ilk kişilerden birinin Şakîk el-Belhî (ö. 194/809) olduğu söylenebilir. Ona göre zâhid, zühdünü fiiliyle gösterendir; mütezehhid ise zühdünü sadece lisânına yerleştirendir (Sülemî, 1419/1998, 65). Belhî “tevekkül”ün yanı sıra zühd, fakr, Allah korkusu gibi esasları şîâr edinen Horasan ekolüne mensuptur. Bu ekol daha sonra melâmet ve fütüvvet esaslarını benimsemiş Nişâbûr Mektebi olarak gelişimini tamamlamıştır. Belhî'nin zâhid ve mütezehhid ayırımında zâhidi tahakkuk ehlinden; mütezehhidi ise zühdü içselleştirememiş, icraati olmaksızın zühd hakkında konuşan bir rüsûm (zâhir) ehli olarak vasıflaması mânîdardır. Zira onun anlayışında, yapılan şeyleri riyâ olur çekincesiyle dile getirmeyen ama tatbik konusunda tahkike önem veren ilk dönem “melâmet” fikrinin izleri vardır.

Şakîk el-Belhî'nin öğrencisi Hâtem el-Esamm'a (ö. 237/851) göre zâhid ile mütezehhid/mütezâhid arasında fark vardır. Zâhid nefsinden önce kesesini eritir, para harcar; mütezehhid kesesinden önce kendini eritir (Kuşeyrî, 1409/1989, 223). Zâhid cömerttir, malından mülkünden giden ya da kalanla ilgilenmez. Önce elden, sonra gönülden çıkarır. Fakat mütezehhid, dünyâyâ düşkündür. Harcaması gereken yerde cömert olmadığı için bu, nefesine ağır gelir. O yüzden önce nefsiyle mücâdele

eder, sonra eldekini feda eder. Ebû Tâlib el-Mekkî'ye (ö. 386/996) göre de mütezehhid zâhid değildir ve olamaz. Öyle ki mütezehhid zühhd gösterisinde bulunur, onun sebeplerine göre amel eder, her şeyde azla yetinir ve eski püsküler içindedir. Onun bu hâli, sabrı bilmeyip de sabırlı görünenlerin durumuna benzer (Mekkî, 2: 251). Yani görülen hâli zâhirdedir. Bâtındaki şey bundan farklıdır. Dolayısıyla mütezehhid, kendisinde aslen bulunmayan şeyi var gibi göstermeye çalışarak zamana göre hareket eden eyyâm reisi (Devellioğlu, 2004, 244; Ayverdi, 2006, 1: 905) gibidir ve zühhdünde riyâyâ kaçandır.

Mütezehhid tipinden bahseden ilk müelliflerden biri Hâris el-Muhâsibî'dir (ö. 243/857). Muhâsibî kişinin zâhid olabilmesi için gereken şeyleri sıraladıktan sonra üç şeyle mütezehhid olunacağını belirtir. Bunlar; istek ve arzuların sağanak olduğu anda kişinin geri durması, zenginlik bölgesinden kaçmak ve ihtiyaç anında, bilinen şeyi almaktır (Muhâsibî, 1391/1971, 171). Burada zühde yönelen, başlangıç seviyesindeki bir zâhid tipinin çizildiği ve herhangi menfî bir ifade kullanılmadığı anlaşılır. Ancak Muhâsibî'nin mütezehhid tipini, olumsuz mânâsıyla ele aldığı bir kullanım da görülmüştür. Nitekim haram yollar-
dan elde ettiği şeylerle nâfilelere yönelenlerden ve onların bir-takım ihmâllerinden söz ettiği bir fasılda mütezehhidin özelliklerini şöyle sıralamıştır: "Aç kalır, yemeğini azaltır, sözde zâhidlik (بترهد) yapar. Zühdü onu, kendisine helâl olmayan öfke ve acze iter. Maîşetini kazanmayı keser. Bu, Allah'ın onu yükümlü tuttuğu tâatlerin en öncelikli olanıdır. Yahut ehli, çocuğu ve ana-babası için kazanmayı bırakıp, onları aç-açıkta koyar, kazanç mümkünken; hata ve câhillikle Allah'a tevekkülü ister. Evlâ olanı terkle, fazileti talep eder. Bu yüzden ebeveyni ona kızabilir. Ama onların kızgınlıklarını dikkate almaz. Hâlbuki onların rızâsı ve himayesi daha faziletlidir ve bunlar kendisini Allah'a daha fazla yaklaştırır" (Muhâsibî, ts., 113-114).

Görüldüğü üzere mütezehhid, zâhidliğin aşağı ve ibtidâî derecesidir. Mütezehhid tipi, zâhidlik yolunda olan ancak zâhid sıfatını kazanamamış bir portre çizmektedir. Bu tip, ehl-i

tasavvufun bazısına göre zâhidliğe heves etmesi anlamında müspet olarak ele alınırken; bazılarında göre de zühd gösterisinde bulunan sözde zâhid olarak menfî bağlamda değerlendirilmiştir. Ancak ne şekilde değerlendirilirse değerlendirsin, mütezehhidin özellikleri zâhiden farklıdır ve hatta bazen onun özelliklerinin zıddıdır.

Mütezehhidin mâhiyetine ve zâhid ile arasındaki farka çeşitli iktibaslarla değindikten sonra, ona yönelik tespitlerin ilk örneklerinden birine rastlandığı Hz. Peygamber dönemine atfedilen bir olayı nakledelim. Zühdün/zâhidin bir kavram ve zümre olarak varlığından ve izâfî anlamından bahsetmek o devir için imkân dâhilinde olmasa da bu, tasavvuf klasiklerinde yozlaşmış zâhidlik için anlatılan hikâyeler arasındadır. Rivâyete göre, Suffe Ashâb'ından bir adam vefat etmişti. Arkadaşları onun için bir kefen bulamadılar. Efendimiz orada bulunanlara "Elbisesine bakın" dedi. Anlatan kişi şöyle devam ediyor: "Elbisesinin içinde iki dînâr bulduk. Hz. Peygamber "Kıyamet günü ateşlerde yansın/dağlansın" dedi. Onun dışındakiler de ölür ve ardlarında birçok şey bırakırlardı. Ama onlar için böyle demezdi. Çünkü bu adam zühd hâlinde yaşamıştı ve zâhirde yoksul görünüyordu. Hz. Peygamber bu nedenle şaşırıldı. Biriktirdiği için onu kusurlu buldu (Mekkî, ts., 2: 21). Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) bu şekilde rivâyet ettiği olay, hadis kaynaklarında "Ehl-i Suffe'den bir adam vefat etti ve ardında bir dînâr bırakmıştı. Hz. Peygamber onun hakkında '(Ateşte) bir kere dağlansın [كَبَّة]' dedi. Daha sonra bir başkası vefat etti ve ardında iki dînâr bırakmıştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber 'iki kere dağlansın [كَبَّتَان]' dedi" ifadeleriyle yer almıştır (İbn Hanbel, 1429/2008, 9: 173, [nr. 22808]). Rivâyetin sıhhatini tevsik problemlili olsa da bu tür rivâyetler o dönem için özellikle zâhidler ve sûfiler tarafından kabul görmüştür. Meselenin bizi ilgilendiren yönü, vefat eden kişinin yokluk içinde yaşayıp, ilim tahsil etmeye çalışan ve her türlü zorluğa katlanan Ashâb-ı Suffe'den biri olmasıdır. Burada rivâyete konu olan şahsın eleştirilmesi; zâhidlik gösterisinde bulunması ve elindekileri pay-

laşmayıp biriktirmeye yeltenmesi dolayısıyladır. Nitekim züh-dün bir anlamı, elinde olanı kalp ve elden çıkarıp paylaşmaktır.

Ağır eleştiriler yöneltilen mütezehhid, sūfi müelliflerin hep gündeminde olmuştur. Onlar eserlerinde yanlış ve istismar edilen zühde yer verdikleri gibi, bunun örneği olarak riyakâr, menfaatçi, bazen de yaptığığının farkında olmayan câhil zâhidler için müstakil bölüm ayırmışlardır. Tasavvufun ilk kaynaklarından sayılan *er-Riaye*'nin müellifi Muhâsibî, eserinin “Kitâbu'l-Ğırra” bölümünde bazı zâhid ve âbidleri tenkit etmiştir (Muhâsibî, ts., 427). Müellif, “Giysiyle Yapılan Riyâ” bahsinde pejmürde hâller içinde, zâhidlik gösterisinde bulunup da kalben bu hâlden uzak olan kişileri anlatır (Muhâsibî, ts., 180-182, 461). Muhâsibî riyakâr zâhidlerin bazı özelliklerinden bahseder: Kimi, nefsinin cenneti özlediğini dillendirir. Bazısı Allah'ı sevdiğini iddia eder, dilinden düşürmez ve bununla oturup kalkar. Bazısı da Allah anılınca şuurunu kaybeder (Muhâsibî, ts., 461). Bu tip gösterişe yönelik söz ve eylemler, aslında onların tatsız, içi boş zühd telakkilerini ortaya koymaktadır.

Yozlaşmaya ve kendisini zâhid olarak gösterme gayretlerine başka bir örnek ise gönüldeki dünya sevgisine rağmen, pas-pal ve dağınık olarak ortalarda dolaşmaktır. Ancak eski, yamalı kıyafetlerle dolaşıp da kalben dünyâyâ rağbet etmenin eleştirildiği kadar; lüks ve kaliteli kılık kıyafet içinde zâhidlikten bahsetmek ve zühde ilgileniyormuş gibi görünmek de yerilmiştir. Nitekim erken dönem bir rivâyete göre Abdullah b. Âmir (ö. 35/656), Ebû Zerr'e (ö. 32/652) gösterişli bir kıyafetle gider ve ona zühdü sorup, bu konuyla ilgili konuşmaya başlar. Bunun üzerine Ebû Zerr, avucuyla yellenme sesi çıkarır. Sonra ona sırtını döner ve konuşmaz. Kureyş eşrâfından olan İbn Âmir buna kızar. Onu İbn Ömer'e (ö. 73/693) şikâyet eder. İbn Ömer ise: “Buna kendin sebep oldun. Ebû Zerr'e bu elbiseyle gidiyorsun ve ona zühdü soruyorsun!” şeklinde cevap verir (Mekkî, t.s, 1: 170, 257; Gazâlî, 1302, 4: 209). Öyleyse zühdde tutarlılık şarttır. Bu tutarlılık ise içteki hâlin ve fikrin dışa yansımasıdır.

Zâhidlik konusunda, bilinçsizlikle bedensel ya da ruhsal

sağlığına zarar verecek şekilde kendilerini zora sokan ve yıpratmış kişiler yanında; aldanıp kolayca kaçan ve bu hâlin gerektirdiği mertebeye birtakım dikkat çekici iddialarla ulaşabileceğini zannedenler de olmuştur. Günahların işlenmemesi dileğini terk, farzları ve nâfileleri bırakmak sûretiyle Allah'la ilişki kurmaya çalışmak, basîretli olduğunu iddia etmek, yaratılmışların gönlündekini bilme iddiasıyla kalbinin nurlandığını öne sürmek ve bu konuya "Mümin Allah'ın nûruyla bakar" (Tirmizî, 5, [nr. 3127]) türünden hadisleri delil getirmek onlar arasındadır (Muhâsibî, t.y., 98). Şeytanın kandırmacısı olarak kabul edilen davranışlara binâen bir hikâyeye anlatılır: "Zâhidlerin imâmı Abdülvâhid b. Zeyd'den kaçıp uzaklaşan bir cemaat vardı. Çünkü Abdülvâhid onlara mücâhede, ibadet, helâl yeme ve dünyâyâ karşı zühdü emrediyordu. Abdülvâhid bir süre sonra bu topluluktan birini gördü, onun ve arkadaşlarının ne halde olduklarını sordu. Adam: 'Ey üstâd, biz her gece cennete giriyoruz ve cennet meyvelerinden yiyoruz' diye cevap verdi. Abdülvâhid: 'Bu gece beni de aranıza alın' dedi. Onu yanlarına alıp çöle çıkardılar. Gece bastırınca, kendilerini yeşil giysili bir grupla beraber bostanlar ve meyveler arasında gördüler. Abdülvâhid, bu yeşil giysililerin ayaklarına bakınca, hayvan toynağı gibi olduğunu fark etti. Onların şeytanlar olduğunu anladı. Ayrılmak istedikleri sırada onlara (şeytanlara): 'Nereye gidiyorsunuz? Cennete girince bir daha çıkmayan Hz. İdris (Harman, 2000, 21: 478-480; Adam, 2011, 77-89) değil mi?' diye sordu. Cemaat sabahlayınca, kendilerini eşek ve hayvan pisliklerinin olduğu bir çöplükte buldular. Bunun üzerine tevbe edip tekrar Abdülvâhid b. Zeyd'in sohbetine katıldılar" (Tûsî, 1380/1960, 545).

Bu rivâyetten de anlaşılacağı gibi zâhidliğin gereklerini göz ardı ederek kolay şekilde onun nimetlerine ulaştığını zannetmek, bir bakıma nefsin ve şeytanın aldatmacasıdır. Zira zühd, sabır isteyen zor bir yoldur.

Zühd ve zâhidliğin şîârı olarak *dünyâyâ karşı tavır almada* aşırıya kaçmak ve bunu sürekli gündemde tutmak da hatalı

davranışlar arasındadır. Zira bir şey üzerinde biteviye konuşmak bir anlamda onunla (dünyâyla) ilgilenmeyi gösterebilir. Nitekim dünyâya fenâ nazarından bakan bazı sūfilere göre zâhid için dünyâ bir hiç mesâbesindedir. Bu yüzden olmayan bir şeye karşı zühd gösterilemeyeceği gibi, onun üzerinde konuşmaya da gerek yoktur. Bâyezîd el-Bistâmî (ö.234/848), Ebû Mûsâ Abdurrahîm'e: "Hangi şey hakkında konuşuyorsun?" diye sorunca, Ebû Mûsâ: "Zühd hakkında konuşuyorum" der. Bâyezîd tekrar: "Hangi şey?" deyince Ebû Mûsâ: "Dünyâ hakkında" diye cevap verir. Bâyezîd elini sallayarak: "Sandım ki bir şey hakkında konuşuyor. Dünyâ bir hiçtir. Onun nesine karşı zâhid olunur ki?" (Gazâlî, 1302, 4: 202) diyerek Ebû Mûsâ'yı eleştirir. İlk sūfilerin bu görüşleri doğrudan dünyâya yönelik bir tavırdan çok, her şeyin fâni olduğu bilinciyle zühde de/dahî zâhid olmanın ifâdesidir. Fakat bu algı, zamanla tekâmül etmiş olan bir zühd telakkisidir. Dolayısıyla da erken/ilk dönemlerde ondan söz edebilmek nâdirattandır.

Zâhidler zümresinde yer alıp, zühdü bir araç hâline getirerek, mal-mülk biriktirip dünyâya rağbet etmek, makam ve mevkiye önem vermek riyâya götüren yollardan kabul edilir. Muhâsibî, böylesinin kendini önce zâhidlerden zannettiğini, sonra giderek dünyâya rağbetinin arttığını ve hatta zühdden uzaklaşan biri hâline geldiğini belirtir (Muhâsibî, ts., 329). Aldanmış kişi dünyâya karşı zühdü tarif eder. Ancak ona dünyâlık bir şey sunulsa, bununla meşgul olup, kendini unuttur. Hevâ ve lezzeti tercih eder. İnsanlara karşı riyâyla hareket eder. Eğer kalbinde zühd olsaydı dünyâyı terk edeceğini, eline geçse onu iteceğini, hoş olmayan şeyi Allah ve âhirete tercih etmeyeceğini bilir (Muhâsibî, ts., 452). Bu şekilde davranan kişinin zühd ve zâhidliği vâsita edindiği malûmdur.

Ignaz Goldziher (ö. 1921), zühdün en eski dönemlerinden itibaren bu tür abartılı hâllerin ve hataların, "taabbudî ve ahlâki" olmak üzere iki yönden ortaya çıktığını dile getirmiştir. Taabbudî veçhete yönelik aşırılıklar önce namaz, oruç gibi gündelik ibâdetleri içine alan "zikr" konusunda hâsıl olmuştur

(Goldziher, ts., 150). Goldziher bu konuda İslâm'ın en eski zamanlarından örnekler vermiştir. Nitekim Hz. Peygamber döneminde Ebû İsrail adında bir adamın zühd eğiliminin ilk temsilcisi olarak gösterildiğini belirtmiştir. Ancak onun adı hakkındaki zıt veriler, kendisinin gerçek bir şahsiyet olmasından ziyade zâhid tipi olabileceğini düşündürmektedir (Goldziher, 1981, 543). Konu hakkındaki rivâyete gelince: Hz. Peygamber, yanında bulunanlara hitâb ederken, onlarla birlikte gölgede oturmayıp ayakta güneş altında duran birini görür. Yanındakilere o adamın kim olduğunu sorunca, ayakta durup oturmayı, güneş altında durmayı, konuşmamayı ve sürekli oruç tutmayı adayan Ebû İsrail olduğunu söylerler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onu bu hâllerinden men ederek "söyleyin ona konuşsun, gölgelensin, otursun ve orucunu tamamlasın!" der (Buhârî, 1423/2002, [nr. 6704: 1659]). Söz konusu tenbihi, Hz. Peygamber'in özellikle ibâdetlere dâir aşırılıklar ve nefse eziyet etme karşısındaki genel tutumudur.

Ahlâkî/hulkî açıdan ise tevekkül yani Allah'a güven hususunda birtakım problemler ortaya çıkmıştır (Goldziher, ts., 150). Özellikle hâricî tenkit oklarının en fazla yönlendirildiği mesele, tevekkül-kesb ilişkisinin bazı zâhidlerce yanlış algılanması ve bu meyanda tatbik edilmeye çalışılmasıdır. Öyle ki onlar, kesb ve tevekkül arasında ters orantı kabîlinden bir çelişki görmeye başlamışlardır. İslâm'da helâl rızık aramanın mübahlığına ve hadîslerde de rızık aramanın/talebinin her Müslümana farz olduğuna dair teşviklere rağmen, çalışıp kazanmanın ya da herhangi bir şeyde gereğini yapmanın tevekkülü zayıflatacağı yönünde bir inanç gelişmiştir. Oysaki ilk zâhidlerden İbrahim b. Edhem (ö. 161/777) biçicilik, bostan bekçiliği gibi işlerle kendi el emeğini yiyerek (Kuşeyrî, 1409/1989, 43); ilk zâhidlerin halefi Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) de "tevekkül Peygamber'in hâli; kesb de sünnetidir" diyerek (Kuşeyrî, 1409/1989, 297) İslâm'a uygun tevekküle örnek olmuşlardır. Mütevekkil zâhid, kazanmayı bırakıp başkasına muhtaç olarak yaşayan ya da tembellik eden değil; her varlığın

hakikî bir sâhibinin olduğunu unutmamandır. Muhâsibî tevekkülü yanlış anlamının ve yorumlamanın, ilk zâhidlerin zühd anlayışına aykırı olduğunu belirtmiştir. Şeytan, kişiyi zühd, rızâ ve tevekkül konularında bid'ate çağırır. Bu, sünnete ve müte-kaddimîn imâmalarının zühd ve tevekkülüne de ters düşer. Yanlış tevekkül; zâhid geçinenlerin ebeveynine teslim etmesi gereken hakkı terki, iyâl ehil ve evlâd için kazanmayı bırakması, sefere azıksız çıkması, ilaç ve duayı kendine haram etmesi gibi durumlarda temessül eder (Muhâsibî, ts., 98). Müellif başka kusurlu davranışları yanında, özellikle tevekkül konusunda birtakım hatalara düşen fırkaları "Allah ile aldananlar" arasına dâhil etmiştir (Muhâsibî, ts., 461). Tevekkül kastıyla ifâ edilen bu nevi eylemler, doğru ve makul zühd anlayışına sahip sûfiler tarafından mahzurlu görülmüştür. Mütezehhid tipinin karakteristik ve genel özelliklerine atıfta bulunduktan sonra, yine bu zümre içerisinde yer alan bazı grupları inceleyelim.

2. Kâri (Kurra) / Mütekarri

Kâri (قراء) /*kurrâ* (قراء), zâhid zümresi içerisinde ele alınabilecek tiplerden biridir. *Kurrâ* terimi, genel olarak Kur'ân okuyucularını ve kırâatte mâhir kişileri ifade eder. Bilhassa ilk üç halife döneminde Kur'ân ehli ve onun öğrenimiyle alâkalı olanlara ait bir sıfat olan "kurrâ", sahâbeden mânevî hayatıyla öne çıkanlara da verilen bir isimdir (Neşşâr, 1397/1977, 3: 61). Sahâbe gibi, onları izleyen nesiller de Kur'ân okumaya büyük ehemmiyet göstermişlerdir. Bu kişiler aynı zamanda dünyâdan çok âhirete önem veren, takva sahibi sâlih kimselerdir. Zühd döneminde böyle kişilere zâhid ve âbid anlamında "kurrâ" denmiştir. *Kurrâ* da genel itibariyle zâhidler gibi, okuduğu âyeti doğru anlamaya bunlar üzerinde düşünmeye önem vermiş, Kur'ân'ın hükümlerini hayata tatbik etmeye çalışmıştır (Uludağ, 2009, 85-86). Onlar da zâhidler gibi rehberleri Kur'ân (ve sünnet) olmak üzere zühd ve ibâdet hayatlarıyla bâriz olmuşlardır. Ancak zamanla, mâhiyetini tam olarak anlamadan ve anladığını tatbik etmeden yani Kur'ân ilimlerinde derinliğe sahip olmadan Kur'ân okumayı öğrenen, bunu âdet

edinen bir kurrâ tipi zuhûr etmiştir. Daha sonra da bunların, zenginlerin ve devlet ricâlinin evinde Kur'ân okuyup, nağme ve güzel sese yönelmelerinden dolayı eserlerde terimin -istisnalar hariç- olumsuz mânâ kazandığı görülür. Zâhid ve sûfiler kurrâ hakkında iç tenkit yapmışlardır. Bu eleştiriler ilk zamanlarda gerçek kâri olup, hakiki boyutta zâhidi temsil eden tipe değil; daha çok, sonraki dönemde riyâkâr, ikiyüzlü ve Kur'ân'ın anlam derinliğini hesaba katmadan onu okuyanlara yöneliktir (Uludağ, 2009, 86). Sözkonusu suiistimalleri ve hataları sebebiyle de onlara açıkça "mütekarrî" denilebilir. Kurrâya bu anlamda değişen zâhidlerden biri Fudayl b. İyâz'dır (ö. 187/803). O, "Kurrâdan uzak dur. Eğer seni severlerse, sende olmayan şeyle seni överler. Sana buğz ederlerse, aleyhinde şahitlik ederler, bu da kabul edilir" (Sülemî, 1419/1998, 25) şeklindeki sözleriyle kendi devrindeki bu zümreye karşı uyarmıştır. Fudayl, bu tipin ifrat ve tefritte olduğunu belirterek, hoşuna giden şeyde yapmacık ve yağcı bir tavırla; hoşlanmadığında ise şiddetli ve çıkarıcı davranan bir tarzda hareket ettiğini belirtmiştir. "Kâriyi ancak sahte dirheme benzetirim. Eğer onu kırarsan/parçalarsan içindeki hilesi meydana çıkar" (İsfahânî, 1416/1996, 8: 344) diyen Bişr el-Hâfî'nin (ö. 227/842) kâri algısı da negatiftir. Bişr; kârinin hilekâr, zâhirde gereken özellikleri taşıdığı hâlde, bâtında bunları hâiz olmayan ehl-i rûsûmdan olduğu fikrindedir. Yahya b. Muâz'ın (ö. 258/871) insanlar arasında arkadaş olmaktan sakındırdığı üç sınıftan biri yağcı kurrâdır (*kâriiler*) (Sülemî, 1419/1998, 102; Tûsî, 1996, 237). Bu gibi uyarılarda kurrâ, menfaati için insanlara yüzüsu döken, tenezzül eden bir tip olarak vasıflanmıştır. Dolayısıyla böylesi kâriden sakınılmalı ve onunla arkadaşlık kurulmamalıdır.

Kurrâ, özellikle izâfî anlamıyla başlangıçta, dünyâdan ziyade âhireti önemseyen, zühd ve takva sahibi kişilere verilen bir isimdir. Gün geçtikçe kurrâ tipinde meydana gelen dejenerasyon nedeniyle, bazıları onların ictinâb edilmesi gereken bir zümre olduğu kanaatine varmışlardır. Dünyâya düşkünlük, menfaat, yapmacıklık gibi zühd hayatının tam karşısında olan

birtakım özellikler, kurrâ zümresinin tenkid edilmesine sebep olmuştur.

3. Müteabbid

Zâhidlerden bir grup olarak âbid, yine zühd ve ibâdet vasıflarıyla öne çıkan, genellikle itibar edilen ve toplum bazında güzel muâmele gören bir tiptir. Bununla birlikte âbidlerin içine düştükleri birtakım yanlışlar, tasavvuf ehlinin ve diğer kesimlerin dikkatinden kaçmamıştır. Bu nedenle de onlar birçok eleştiri almıştır. Âbid tipine eleştirel yaklaşım ve onun yozlaşmasına yapılan vurgu, özel bir isimle “müteabbid” şeklinde ifâde edilmiştir. Tefa’ul kalıbındaki *tebbüd* (تعبد), esas anlamıyla kulun Allah’a tâatle ve isteyerek ibâdet etmesi, kendisini ibâdete vermesi demektir. Fakat -daha önce yer verdiğimiz üzere- bu fiilde kalıbı itibariyle *a-be-de* gibi kuvvetli bir kulluk anlamından bahsedilemez. Bu bakımdan, fiilin ism-i fâili *müteabbid* (متعبد) kelimesini âbid yerine tercih etmek, maksada göre bir yandan bu tipin âbide nispeten eksikliğine veya yozlaştığına; öte yandan samimi bir mukallid ve bu yola tâlib yolcu olduğuna delâlet edebilir. Şu da unutulmamalıdır ki müteabbid terimi bazen hiçbir gaye güdülmeksizin âbid yerine de kullanılmıştır.

Müteabbidin olumsuz bir tip olarak algılanma nedenlerinden biri, onun ilim konusundaki zannıdır/hatasıdır. Nitekim İblîs birçok müteabbidi amellerinin azlığıyla kandırır. Onların pek çoğu teabbüdle meşgul olmalarına rağmen ilimde mâhir değillerdir. Rebî’ b. Huseym’e (ö. 68/687) göre İblîs’in (müteabbidleri) ilk kandırmacası, teabbüdü (nâfile ibâdetleri) ilme tercih etmeleri yoluyladır. Hâlbuki ilim nâfilelerden daha faziletlidir. Onlara göre ilimden kasıt, ameldir. Ameli ise sadece organların ameli (zâhir) olarak anlarlar. Asıl amelin, organların amelinden daha erdemli olan kalp ameli olduğunu bilmezler. Mutrif b. Abdillâh (ö. 95/714):

“İlmin fazileti, ibâdetin faziletinden hayırlıdır”; el-Muâfî b. İmrân (ö. 185/801): “Bir hadîs yazmak, bana gece namazından daha sevimlidir” demiştir. Bu aldatmaca onlara gelince, organlarla teabbüdü ilme yeğlerler (İbnü’l-Cevzî, ts., 130-131). Öyley-

se müteabbid ilmi ihmâl eden zâhir ehli olarak vasıflanmıştır.

Aslında müteabbid kelimesi farzlar dışında hâssaten nâfile ibadetlere ve kulluğa düşkün olan ve bunlara devam eden tipler için kullanılmaktadır. Ancak zühd ve ibâdet ilişkisi açısından hakiki mânâda ilmi ve ilmi ile amel etmeyi içselleştirememiş âbid tipinin bu yönüne vurgu yapmak için de yer yer müteabbid terimi kullanılmıştır. Eleştirel anlamda onlar daha çok zâhirde olan fiilî ibâdetlere önem vermeleriyle, bunları ne kadar çok ifâ ederlerse gerçek âbidliğe o derece ulaşacakları yönünde aldanmışlardır. Muhâsibî de: “Zamanımızda âbidlerin genel olarak aldanmış ve kibirli kimseler olmasından korkarım. Namaz kılan, oruç tutan, gazaya giden, hacceden, ağlayan, dîne davet eden, dünyâyâ karşı zâhidlik gösterisinde bulunup, aslında âlemlerin Rabbi’ne karşı vicdanında sıdk bulunmadığından bu zühdü reddedenlerin çoğu, zâhirde ifâ ettiği tâatlerle âbidmiş gibi davranır. Kendisini muhlislerden görür” (Muhâsibî, ts., 41) şeklindeki tenkidiyle, kendi devrindeki bazı âbidlerin zâhirde zühd gösterisinde bulduklarını dile getirmiştir. Ancak onlar dünyâyâ bağlılıklarından hakiki mânâda sıdka sahip olamamışlar ve tâatleriyle bu tâifedenmiş gibi görünmeye çalışmışlardır. Muhâsibî, aynı eserinin “İbâdet ve Amellerine Güvenenler” faslında da ibâdet konusundaki hatalarla birlikte, âbidin yanlış tevekkül ve zühd anlayışına da değinmiştir. Onların hatalı davranışları arasında yer alan hacca azıksız gitmek, geçimini kazanmayı terk gibi hususlardan bahsetmiştir (Muhâsibî, ts., 461). Öyleyse birtakım hatalı davranışlarda bulunan müteabbid; dünyâyâ düşkünlük, ilmi ihmâl etmek, nefsânî arzular, riyâ ve gösteriş gibi ibâdet ile bir arada olması yakışık almayan hasletler nedeniyle tenkit edilmiştir.

4. Mütenessik

İlk kaynaklarda zâhid kelimesine yakın anlamda tedâvülde olan kavramlardan birinin “nâsik” (نَاسِكٌ) olduğu söylenebilir. Nâsik, erken dönemde âbid ve zâhid yerine kullanılmıştır. Ancak zâhiden farklı olarak nâsik, sonraları teknik bir terime dönüşmemiştir. Aynı kökten türeyen *mütenessik* ise “ibâdet ve

zühhd gösterisinde bulunan, nüsk ile gösteriş yapan” gibi mânâlarda kullanılmıştır. Her zümrede olduğu gibi nâsikler içerisinde de hatalı tasarrufta bulunanlar olmuş ve bunlar gündeme getirilmiştir. Mesela Muhâsibî eserinde “Nüsk Ehlinin (nüssâk) Aldanması” isimli bir başlık altında nüsk gösterisinde bulunanların çeşitli aldanma sebeplerini saymıştır. Bunlar içerisinde ilimle, az amelle, cedel ve tartışma gibi şeylerle aldananlar, zâlimlerin kötülüklerini örtmek ve onlara süre tanımakla aldananlar, insanların kendisine karşı övgü ve tazîmiyle aldananlar ve soyunu sopunu saymakla aldananlar bulunur (Muhâsibî, ts., 441-445).

Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988), eserinin “Rahat Yaşamı (Dünyevî Bolluğu) Terk Konusundaki Yanlışlar” bölümünde bu tür hataları yapanlardan bir zümrenin de nüsk gösterisinde bulunanlar [mütenessikler] olduğunu belirtmiştir. Onlar azık almayı kesbe bağlamışlar ve kazançlarına dayanmışlardır. Kendileri gibi kazanç faaliyetlerinde bulunmayanlara karşı çıkmışlardır. Hâlin, ancak gıdanın tasfiyesi ile sıhhat bulacağını; gıda ve azığın tasfiyesinin de çalışıp kazanmakla sıhhat bulacağını zan etmişlerdir. Serrâc’a göre onlar bu düşüncelerinde kusurludurlar. Zîrâ kesb, tevekküle tâkat bulamayan için bir ruhsattır. Tevekkül Hz. Peygamber’in hâlidir. Böylece halkın hepsi Allah’a tevekkül etmek ve O’na güvenmekle, rızık olmadığında Allah gönderene dek sukûneti muhâfaza ile emredilmişlerdir (Tûsî, 1996, 524). Bu tür faaliyetlerde bulunan mütenessik zümresi, kesb hakkındaki yanlış ve aşırı düşünceleri ve tevekkülden önce kesbi zarurî görmeleri nedeniyle kusurlu bulunmuştur.

Temel mânâda zâhidin bir özelliği olan nüsk/tenessük ve bu sıfatlara sahip kişiler, genelde zühhd hayatı yaşayan zümrelerin tenkid edildiği bölümlerde ya da yanlış zühde örnek olarak ele alınmıştır.

5. Mütekaşşif

Tekaşşefe (تَكَشَّف) fiilinin ism-i fâili *mütekaşşif* (مُتَكَشَّف), yıkanma ve temizlik gibi kişisel bakıma dair hâllerine özen göstermeyen kişi için kullanılır. Bu kişiye *kaşif* (كَاشِف) de denir (Ferâhidî, ts., 5:

44). Mütekaşşif aynı zamanda azık ve yamalı giysiyle yetinen kişi için kullanılır (Cevherî, 2009, 942). Mütekaşşif denince az yiyen, yamalı giyen pejmürde bir figür akla gelmektedir.

Mütekaşşif ifâdesini özellikle eleştirel anlamda ele alan ilk müelliflerden biri; fakîh, muhaddis ve mütehid gibi sıfatlarla anılan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'dir (ö. 189/805). Kendisi *Kitâbu'l-Kesb* isimli eserinde, -dışarıdan biri olarak- sûfî müellifler gibi kesbin mâhiyetine, hükmüne, farziyetine, çeşitlerine dair kapsamlı îzâhlar yapmış, bu konuda peygamberlerden ve İslâm tarihinden örnekler vermiştir (Şeybânî, 1417/1997, 70-81). *Kesb* kavramını tevekkülün karşısına koyan bir kısım mütezehhidlere daha önce değinmiştik. Şeybânî de adı geçen kitabında *tekaşşüf ehlinin câhillerinden bir topluluk* şeklinde nitelendirdiği zümrenin, "kesb haramdır, sadece zaruret hâlinde helâl olur. Kesb Allah'a tevekkülü nefyeder ya da eksiltir" tarzındaki ifâdelerine yer vermiştir (Şeybânî, 1417/1997, 81).

Tasavvuf mensuplarından biri olarak tekaşşüfe has kusurlu fiilleri ele alan ilk müelliflerden birinin Muhâsibî olduğunu söyleyebiliriz. *er-Riâye'*nin "Giysi ile Riyâ" adlı bölümünde sert ve kalın kıyafet giyme, tertipli ve temiz elbise giymeyi terk etme gibi hâlleri zikreden ve bunları tekaşşüf olarak nitelendiren "Muhâsibî'nin, zühdle ilgili tekaşşüf ifadesini daha çok maddî mahrumiyet olarak algıladığı anlaşılır" (Muhâsibî, ts., 181; Erginli, 2001, 165). Mütezehhidlerden bir grup olarak mütekaşşifin de birçok şeyden ve bazen zarûrî olmayan helâlden bile kendisini tecrîd ettiği görülür. O şeyler de genelde metâ kabîlinden maddî varlıklardır. Dolayısıyla mütekaşşif, bu ve benzeri bazı özellikleriyle Muhâsibî tarafından aşırı bulunmuş ve tenkide tâbî tutulmuştur. Tekaşşüfü şîar edinenlerden bahsedilen bir diğer müellif Serrâc et-Tûsî'dir. Eserinde "Dünyevî Genişliği Tekaşşüf ve Azla Yetinmeyle Terk" isimli bir bâbda azla yetinme/tekaşşüfe sarılan bir zümrenin, âdî ve yamalı giymeyi, az yemeyi alışkanlık edindiklerini; mübâh ve helâl şeyleri yiyenleri kusurlu bulup, kendi uygulamalarının dışındaki hâlleri illet addettiklerini ve bunda hata yaptıklarını belir-

tir. Çünkü illet, bolluk ve genişlikte olduğu gibi aza kanaat ve tekaşşüfte de olabilir. Aza kanaat ve tekaşşüf alışkanlıkla olur. Zorlama ise illetlidir (Tûsî, 1996, 523). Anlaşıldığı üzere Serrâc da Muhâsibî gibi bu zümreyi hatalı bulur. Zira onlar kendileri gibi tasarrufta bulunmayanları kusurlu görürler. Bahsi geçen zümrenin bu vaziyetlerinde nefsi alıştırma değil; mübâlağa ve zorlama hâli mevcuttur. Mütekaşşif sıfatıyla vasıflanan bazı zümrelerin de müellifler tarafından ağırlıklı olarak hatalı zühd uygulamalarının ve zâhid tipinin tenkit edildiği yerlerde ele alındığı söylenebilir. Bu bakımdan mütekaşşif, mütezehhid kategorisi içerisinde değerlendirilebilir. Bununla beraber bu tip, o dönemde bazı yönleriyle Hıristiyan keşişlerini andırdığı için eleştirilmiş olabilir. Zîrâ onlar da yıkanmazlar, yamalı elbise giyerler ve pejmürde hâlleriyle boy gösterirlerdi.

Sonuç

Tasavvuf tarihi içerisinde ilk dönemde ideal ve olumlu özellikleriyle ön plana çıkan zâhid tiplerin yanı sıra yozlaşmış bazı tipler de gündemde olmuştur. Bunlar esasen zühde, zühde dair unsurlara verilen anlamın ve onu algılama tarzının yansımalarıdır. Kişiyi hakiki zühdden uzaklaştıran pek çok neden ve hata vardır. Hatalardan bazıları bu zümre arasında bulunanlar tarafından kasıtlı olarak ifâ edilse bile hatalarının farkında olmayan ve bunun zâhidliğe uygun olduğunu zannederek ısrarcı olanlar da mevcuttur. Söz konusu yanlışlar arasında liyâkatsizlik, riyâ, zâhire önem verme ya da zâhiri ihmâl etme, dînî emirlere karşı kayıtsızlık, tevekkül gibi bazı uygulamalarda aşırıya kaçma ve riyâset düşkünlüğü nevinden şeyler sayılabilir. Bu türden zühd uygulamalarında bulunanlara dikkat çekmek için onlara genel bir isimlendirme ile “mütezehhid” denilebilir. Onlara bu tasnif altında öne çıkan özelliklerine göre mütekarri, mütenessik, mütekaşşif, müteabbid gibi bazı münhasır isimler de verilmiştir. Başlangıçtan beri bilhassa sûfi müellifler tasavvuf yolunun takipçilerini, yozlaşmaya uğramış bu türden tiplere karşı uyarılmışlar ve onların yanlışlarını çeşitli kategoriler altında itinayla ortaya koymaktan çekinmemişlerdir.

Kaynaklar

- Adam, Baki. *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Kur'ân'ın Tartışmalı Konuları*. İstanbul: Pınar Yayıncılık, 2011.
- Ayverdi, İlhan. "Eyyamcı". *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 2. Baskı. İstanbul: Kubbealtı Lugatı, 2006, c. 1.
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sihâh tâcu'l-luga*. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2009.
- Demirli, Ekrem. "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi". *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/4 (2016): 1-30.
- Devellioğlu, Ferit. "Eyyâm reisi". *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 21. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2004.
- Erginli, Zafer. *İlk Sûflerde Nefis Kavramı-Haris Muhâsibi Örneği*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Ferâhidî, Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-ayn*. Thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmîrî. B.y.: Mektebetü'l-Hilal, ts., c. 5.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. Mısır: el-Matbaatu'l-Ezheriyye, 1302, c. 4.
- Goldziher, Ignaz. *el-Akâide ve's-Şeria fi'l-İslâm*. Arapça'ya trc.: M. Y. Musa-A. H. Abdülkadir-A. Abdülhakk. 2. Baskı. Mısır: Dâru'l-kütübî'l-hadîse, ts.
- Goldziher, Ignaz. "İslâmiyet'in İlk Zamanlarında Zühd" çev. Hayrani Altıntaş. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/1 (1981): 539-546.
- Harman, Ömer Faruk. "İdris". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 478-480. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned*. Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1429/2008, c. 9.

- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec. *Telbîsü İblîs*. Beyrut: Dâru'l-kalem, ts.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1416/1996, c. 8.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevazin b. Abdilmelik b. Talha b. Muhammed. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Thk. Abdu'l-Halîm Mahmûd-Mahmud b. Eş-Şerîf. Kahire: Dâru's-şâ'b, 1409/1989.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kûtu'l-kulûb fî muameleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*. Mısır: Dâru sâdır, ts., c. 1-2.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed. *Risâletü'l-müsterşidîn*. Thk. Abdulfettah Ebû Gudde. 2. Baskı, Beyrut: Mektebetü'l-matbûâtü'l-İslâmiyye, 1391/1971.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed. *er-Riâye li hukûkillah*. Thk. Abdulkadir Ahmed Atâ. 4. Baskı. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- Neşşâr, Ali Sâmi. *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fî'l-İslâm*. 9. Baskı. Kahire: Dâru'l-meârif, 1397/1977, c. 3.
- Rachî, Abduhu, *et-Tatbîku's-sarfî*. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-Arabiyye, 2004.
- Sülemî, Ebû Abdirrahman Muhammed b. el-Hüseyn. *Tabakâtu's-sûfiyye*. Thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998.
- Şakir, Hanbelizâde Muhammed. *Temrinli ve İ'râblı Arapça Sarf* Sadeleş-tiren: Hüseyin Elmalı. İzmir: Anadolu Yayınları, 2009.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *Kitâbü'l-kesb*. Haz. Abdülfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-matbûâtü'l-İslâmiyye, 1417/1997.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmiü'l-kebir*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1996, c. 5.
- Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc. *el-Luma' İslâm Tasavvufu*. çev, H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Uludağ, Süleyman. *Dört Kapı Kırk Eşik*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf ve Tenkit*. İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2011.